

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, December 2017, 21 (3): 1671-1704

Din ile İlişkisi Bağlamında Fıtratın Mahiyeti
The Nature of Disposition (Fıtrah) in Relation with Religion

Adil Bor

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr., Presidency of Religious Affairs

Istanbul, Turkey

adilbor@hotmail.com

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-8784-5035>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 07 Mart/March 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 24 Ekim/October 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Cilt / Volume: 21 **Sayı / Issue:** 3 **Sayfa / Pages:** 1671-1704

DOI: <https://doi.org/10.18505/cuid.296749>

Atıf/Cite as: Bor, Adil. "Din ile ilişkisi bağlamında fıtratın mahiyeti-The Nature of Disposition (Fıtrah) in Relation with Religion". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 21, sy. 3 (Aralık/December 2017): 1671-1704. doi: 10.18505/cuid.296749.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Din ile İlişkisi Bağlamında Fitratın Mahiyeti

Öz: Kur'an tasavvuru belli kavramlardan meydana gelmektedir. İnsanın fiziki ve manevî yönünü ifade eden fitrat kavramı, Kur'an tasavvurunu ifade eden önemli kavramlarından biridir. Fitrat kavramının ilk günden itibaren tefsircilerin ilgi odağı olması da bundandır. Genellikle fitrat, İslam dini, ilk yaratılış ve insanın dini kabul etme potansiyeli olarak yorumlanmış ve bunların değişip değişmeyeceği üzerinde durulmuştur. Rum sûresinde geçen "halkullah" ile Nisâ sûresinde geçen "halkullah" terkiplerinin bulunduğu âyetler arasında bu çerçevede bağlantı kurulmuştur. Bu çalışmamızda fitratın mahiyeti ile fitratla ilgili âyetlerin birbiriyle ilişkilendirilmesi irdelenecek ve fitratın temel unsurları üzerinde durulacaktır. Akıl, sevgi, aşk, güzel şeylere ilgi duyma ve çirkinliklerden kaçınmanın, insan fitratının temel bileşenleri arasında yer alıp almadığı tartışılacaktır. Ayrıca fitrat âyetinde geçen tebdîl kavramı ile Nisâ sûresinde geçen tağyir kavramının, aynı manayı ifade edip etmediği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Din, İnsan, Fitrat, Fitratın Temel Özellikleri, Değişim.

The Nature of Disposition (Fitrah) in Relation with Religion

Abstract: The thought of the Qur'ân consists of certain concepts. The concept of "fitrah" that expresses the physical and spiritual side of the people, is one of crucial concepts which stands for the conception of the Qur'ân. Therefore this concept has become the one drawing attention of scholars from the earlies. Usually, the concept of "fitrah" is interpreted as the religion of Islam and the initial creation or the human potentiality of acception a religion and whether they can change or not. In this context, it has been established a connection between the "word of khalqullah" in the Surah of Rûm and the same word in the Surah of Nisâ. In this study, the essence of "fitrah" will be examined and the basic elements of "fitrah" will be focused on. Also, whether wisdom, affection, love, and ugliness are among the basic components of fitrah or not, will be discussed. In addition, whether there is any connection between the verse of "fitrah" and the words of "tabdil" and "tağyir" will be investigated.

Keywords: Qur'ân, Religion, Human, Fitrah, Basic properties of Fitrah, Changing.

SUMMARY

The Qur'ānic view of human (*insān*) has been set forth with certain concepts. According to our understanding, there is a strong relation between the Qur'ānic definition of human and the terms of *tafsir* and *ta'wil*. If the Qur'ānic view of human is put forth correctly, then the explanation and interpretation of the Qur'ān will also be more accurate. Therefore, we think that there is an important link between the characteristic of Qur'ānic view of human and the *ta'wil* of *naṣṣ* (text). For this reason, we have based our study on the term, *fiṭrah* which explains the nature of human beings and the context of this term in the Qur'ān. In this regard, we have tried to take into account in our comments the consistency through the mention of the term of *fiṭrah* that comes in the 30th verse of the surah al-Rūm with the relation to other verses. Main focus of the study is to see whether the essential aspects of human nature (*fiṭrah*) is in correlation with compassion, mental potentiality, power to produce, seeking for truth, wanting to do good and avoiding bad deeds.

In the etymological dictionaries of Arabic language and in tafsir books the term of *fiṭrah* has been explained in various meanings such as “religion of Islam”, “unity of God”, “the first creation of human beings”, “mental capability”, “ability to accept the truth”, “initial agreement”, “pre-eternity of human destiny”, “in-born creed”, “tattooing”, “plucking females hairs” and “to geld animals”. The verse of “*la tabdila li khalqillāh*” (*There is no change for the creation of Allah*) is explained that there should not be changed things and qualities which are parts of the nature of human being (*fiṭrah*). The verse of “*I am going to command humans and they are going to change God's creation*” (al-Nisā 4/119) is associated with above mentioned *fiṭrah* verses. In this context neglecting to worship to Allah and taking means through other idols that are worshiped, sacrificing in the name of idols, replacing religious motives with other motives, denial of creed, making permissible acts impermissible or impermissible acts permissible, females plucking their hair, etc., have been interpreted as changing Allah's creation (*khalqullāh*). However, we do not think that the interpretation of nature that is mentioned in the verse regarding the replacement of Allah's creation has no relation with the replacement of Allah's creation which occurs in Surah al-Nisā. Because changing *khalqullāh* in al-Nisā is not to change *fiṭrah* which is accepted same as religion and there is no relation between two issues.

The mention of nature along with the concept of religion comes to show the value of Islam is in accordance with human nature. Yet when the Qurʾān is interpreted in the correct manner, a better understanding of the human nature will be seen. The samples and types of *iʿrāb* regarding the link between the terms of *fiṭrah* (nature) and *dīn* (religion) show that there is also a strong relation between religion and human nature. This shows that religion entails all the values and qualities that human nature contains.

In the context of the Qurʾān, the term of *fiṭrah* consists of spiritual qualities, such as reflection, love, desire to find the truth, inclination to good deeds, avoiding bad deeds, creativity and worship rather than physiological qualities such as the desire to eat and drink, need of shelter and sexuality. These are core foundations of human nature which cannot be changed. However, these natural qualities can be lead the opposite direction. This is the reason why there is frequent mention of natures spiritual qualities in the Qurʾān. However, if the Qurʾān and the *Sunnah* are falsely interpreted, the core qualities of nature will be understood incorrectly which may not be a prototypical that the Qurʾān aims.

The Qurʾān frequently makes mention and condemns those that do not use their logic, which comes to show the importance of nature. In order for the other nature qualities to be functional, first the logic must be functional. Likewise, since early ages people try to understand the objects in their environment and start to question them is again natures manifestation. The past and today's philosophical movements, scientific research and as a result the information and findings derived from them is a result of human nature. One of the main components of nature is the belief of the unity of God and acknowledging that the creator is Allah therefore comprehending that He is only worthy of worship. Thus, this belief provides the mental and emotional integrity of person. In times of difficulty, through the natural instinct people show towards the Creator is an act of the reaction shown which is coursed by natural creed properties.

It should be said that another important natural human quality is love and affection. As the Qurʾān has expressed that human being is created from "*alaq*" (blood clot) also comes to the meaning of compassion. It is the human's natural instinct to incline to those that he has compassion for. Once this inclination is made stronger the compassion turns into love. Desiring good or evil is also part of human nature as these two opponents are in men's structure. Men being vir-

tuous comes from choosing the good. Another important feature of human nature is desiring those that are aesthetically beautiful and disliking those that are aesthetically ugly. Men does not only desire those that are aesthetically beautiful but rather those that are spiritually attractive such as knowledge, modesty and bravery. It dislikes ignorance, lies and other bad qualities. Qurʾān's phonetic structure can be counted as a proof to this. One of human's natural instinct is to create and constantly update information. The word "*khalq*" (create) is used commonly to bring anything to existence when it was absent totally, therefore this is used for mankind as a metaphor.

As a result, it is possible to say that the most important human instinct qualities are reason, the ability of accepting of the unity of God, compassion, human and divine love, creativity, evoking good deeds, avoiding evil, valuing those that are ecstatically nice and avoiding those that are ugly. The different meanings and definitions of *fiṭrah* in tafsir books and dictionaries such as *dīn* (religion), pre-eternity of human destiny, initial agreement, and to geld animals are not the essential aspects of *fiṭrah* but the manifestations of the basic elements.

GİRİŞ

İnsan, fizikî fitratı yanında asıl olarak vicdan ve akıl gibi manevî fitratıyla mahlûkatın en şerefliisidir. İnsan biyolojik yönüyle diğer canlılar gibi beslenmekte, korunmakta, yaşamakta, çoğalmakta ve belli bir süre sonra ölmektedir. Ancak insan, taşıdığı ruh ve sahip olduğu beden açısından diğer canlılardan farklıdır. Fiziki olarak insan özel bir şekilde yaratılmış ve ilâhî ruhtan kendisine üflenmiştir.¹ Aslında insanı ayrıcalıklı kılan da budur. Bu ilâhî ruhtan dolayı insanda Allah'ın kayyûm (her şeyin varlığı kendisine bağlı olan, kâinatı idare eden) vasfı dışında, konuşmak, işitmek, görmek ve irade etmek gibi diğer sıfatların yansımaları müşahede edilmektedir. Ancak insanın bu yapısından dolayı Allah ile insan arasında bir benzerliğin olduğu düşünülemez.

İnsanın düşünmesi, inanması, düşündüklerini başkalarına iletmesi, yaşadıklarını kayıt altına alması, bilgi üretebilmesi, hakikat peşinde koşması, sevmesi,

¹ el-Hicr 15/29.

âşik olması, medeniyet kurması, gelecekle ilgili planlar yapması, aklî potansiyeli kullanması, güzel şeylere meyletmesi, yeni şeyleri icad etmesi ve kendini yenilemesi insan fitratının önemli özelliklerindedir. İnsanlık tarihinde vaki olan fikrî ve felsefî akımlar, buluşlar ve medeniyetlerin inşası, insan fitratındaki bu özelliklerin bir sonucudur. Ancak insan, fitrî potansiyeliyle bir kısım eşyayı idrak etse de eşyanın hakikatine nüfuzu sınırlıdır. Bundan dolayı insanın vahyin rehberliğine ihtiyacı vardır.

Kur'an'da insan fitratının din ile ilişkilendirilmesi² vahiy ile insan fitratının birbiriyle ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de peygamberlerin gönderiliş amacını, insanın fitratında yer alan söz konusu nitelikleri insana hatırlatmak ve insan fitratının muktezasını desteklemek olarak ifade etmektedir.³ Nitekim vahyin temel misyonu da insana rehberlik etmektir.⁴

Bu çalışmada Rûm sûresinde geçen "fitrat" kavramının klasik tefsirlerde hangi açılardan ele alındığı tespit edilmeye çalışılacak ve bu hususta yapılan yorumlar irdelenecektir. Tefsir kitaplarında genel anlamda fitrat, İslam dini, insanın ilk yaratılışı, dövme yapmak, kadınların kıllarını aldırması, saç ektirme ve hayvanların kısırlaştırılması gibi çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Fitrat kavramının bu durumlardan ibaret olup olmadığı ele alınacaktır. Keza fitratın, insanın aklî potansiyeli, üretme gücü, hakikat arayışı, aşk ve sevgi gibi temel unsurları ihtiva edip etmediği incelenecektir. Bunlarla birlikte Rûm sûresinde geçen "halkullah"ın yer aldığı âyet⁵ ile Nisâ sûresinde geçen "halkullah"ın bulunduğu âyet⁶ arasında kurulan irtibatın doğru olup olmadığı sorgulanacaktır. Bu çerçevede "halkullah" ile beraber zikredilen "tebdîl" ve "tağyîr" kavramlarının aynı manayı ifade edip etmediği üzerinde de durulacaktır.

Konuyla ilgili bazı çalışmalar mevcuttur. Ancak bizim bu çalışmamız yapılan diğer çalışmalardan tamamen farklıdır. Mesela bizim çalışmamızla,

² er-Rûm 30/30.

³ Ebü'l-Abbas Takıyüddin Ahmed b Abdulhalîm b Teymiyye, *Mecmûu'l- fetâvâ ibn Teymiyye* (Riyâd: Dâru Tîybe 1398), 16: 347.

⁴ Bu konuda bk. el-İsrâ 17/ 9; el-Bakara 2/2.

⁵ er-Rûm 30/30.

⁶ en-Nisâ 4/119.

“Kur’an’da Fitrat Kavramı”⁷ çalışması detaylarda bazı benzerlikler gösterse de yöntem olarak birbirinden farklıdır. Makalemizin başlığından da anlaşılacağı üzere çalışmamızda, Rûm sûresinin otuzuncu âyeti ile ilgili tefsirlerde yapılan yorumlar ele alınmakta ve bunlar arasında mukayese yapılarak fitratın mahiyeti tespit edilmeye çalışılmaktadır. Keza çalışmamızda fitrat kavramıyla irtibatı kurulan kavram ve terkiplerin bağlamla uyumluluğu üzerinde durulmaktadır. Mezkûr çalışmada ise fitratın sözlük, terim ve hadislerde fitratın anlamları ele alınmaktadır.

Ayrıca konuyla ilgili iki çalışma daha mevcuttur ve bunlar da konuyu işleyiş açısından bizim çalışmamızdan farklıdır. Bu çalışmalardan biri, “*Kişiliğin Oluşumunda Fitrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsrâ 17/84 Âyeti Ekseninde)*”⁸ adlı çalışmadır. Bu makalede söz konusu âyette geçen şâkile kelimesi, sözlüklerde ve tefsirlerde yapılan yorum ve teviller nakledilerek sosyal çevrenin insan benliği üzerindeki etkileri anlamaya çalışılmaktadır. Diğer bir çalışma ise “*Sünnetullah, Fitratullah, Sıbgatullah Kavramlarının Anlamlandırılışı Üzerine*”⁹ yapılan bir çalışmadır. Bu çalışma, Muhammed Esed’in sünnetullah, fitratullah, sıbgatullah, bezm-i elest (misâk) ve fetret kavramlarının anlamlandırılışı ve M. Hamdi Yazır ile Ö. Rıza Doğrul mealleriyle karşılaştırılması çerçevesinde yapılan bir çalışmadır ve yöntem olarak da bizim çalışmamızdan tamamıyla farklıdır. Çünkü bu çalışmada fitratullah, daha çok kelâm ilmî açısından ele alınmaktadır. Bir diğer çalışma ise “*Fitrat ve İslâm Psikolojisi*”¹⁰ adlı çalışmadır ki bu çalışmada fitrat, metafizik (tevhid), epistemolojik, ahlak, psikoloji, irade ve hukuk ilkeleri çerçevesinde ele alınıp yorumlanmaktadır. Hâsılı, bizim çalışmamız Rûm sûresinin otuzuncu âyetiyle ilgilidir. Konuyu ele alma yöntemi ve muhteva açısından insan fitratıyla ilgili yapılan çalışmalardan farklıdır.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar Kurt, “Kur’an’da Fitrat kavramı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5, sy. 2 (2005): 72-104.

⁸ Geniş bilgi için bk. Musa Bilgiz, “Kişiliğin oluşumunda Fitrat ve sosyal çevrenin etkisi (İsrâ 17/84 Âyeti Ekseninde)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006): 129-148.

⁹ Bk. Mustafa Akçay, “İnsanlığın ortak Dinî temeli: Fitrat”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008): 125-158.

¹⁰ Detaylı bilgi için bk. Yâsîn Muhammed, “Fitrat ve İslâm Psikolojisi”, trc. F. Mehveş Kayani, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sy. 2 (1995): 43-61.

1.FITRAT VE İLGİLİ TERKİPLERİN YORUMU

İletişimde mesaj, belli kavramlarla ifade edilmektedir. Beşerî dil formatında nazil olan Kur'an'da da mesaj; Allah, nebi, resul, Kur'an, takva, ihsan vb. kavramlarla muhataplara iletilmektedir. Mesajda yer alan kavramlar anlaşılardan muhatapların, Kur'an'ın ihtiva ettiği mesajları anlamaları zor olacaktır. Kur'an kavramları içinde dikkat çekenlerden biri fitrat kavramıdır. Bundan dolayı erken dönemden itibaren tefsirciler fitrat kavramıyla ilgilenmişler ve fitratı farklı şekillerde tanımladıkları görülmektedir. Fitrat kavramı ve fitratın içinde bulunduğu âyetlerle ilgili yorumların üç ana başlık altında ele alınması mümkündür.

1.1. Fitrat

İlk tefsir çalışmalarından itibaren fitrat ile ilgili farklı yorumların yapıldığı görülmektedir. Allah'ı tanıma ve İslâm'ı kabul etme istidadı bu yorumlardan biridir. Buna göre fitrat, insanın potansiyel olarak Allah'ı tanınması, evrenin yaratıcısının ve terbiye edicisinin sadece Allah olduğunu bilmesi ve bütün çocukların Müslüman olarak doğmasıdır. Ancak çocuğun annesi ve babası onu Yahudi veya Hristiyan yapmaktadırlar.¹¹ Ebû Ubeyde (ö.209/824) fitratı, Allah'ın boyası (sıbgatullah) olarak ifade etmektedir.¹² Fitrat ile ilgili kullanılan söz konusu terki, insan fitratının Allah'ı tanıma istidadına sahip olduğuna işaret eder. Taberî (ö.310/923) fitratın, insanın İslâm'ı kabul edebileceği bir yapıda yaratılması olarak tanımlamaktadır. Ancak Taberî'nin yaptığı nakillerde fitrat, İslâm dini anlamına da gelmektedir.¹³ Mâtürîdî (ö.333/944) ise fitratı, insanın Allah'ı tanıma yeteneği, imtihana tabi tutulma istidadı ve aklî istidadıyla başbaşa kaldığında Allah'ın rububiyetini kabul etmesi olarak yorumlamaktadır.¹⁴

Şevkânî (ö.1250/1834) fitratı, insanın fitrî bir imana sahip olması olarak tanımlamaktadır. Ancak ona göre bu fitrî iman kişinin Müslüman sayılması için

¹¹ Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'ân* (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983), 2: 324.

¹² Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Fuad Sezgin (Kahire: Dâru Hancî, ts.), 2: 122.

¹³ Ebû Cafer Muhamed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an tevîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 16: 495-497.

¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, thk. Ali Haydar Ulusoy ve Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008), 11: 185-186. Ayrıca bk. İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye el-Endülüsi, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 4: 336; Ebû'l-Berekât Hâfızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, thk. Muhyeddin Dîyb Misto ve Yûsuf Adil Bedevî (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, ts), 2: 700.

yeterli değildir. Dünyevi hükümlerin icrası için şer'î anlamda bir iman gerekmektedir. Şevkânî'nin naklettiği başka bir yorum da fitratın sözlük anlamı olan "bir şeyin başlangıcı," esas alınarak insanın ilk yaratılışı, insanın yaşayabilmesi ve ölmesi, mutlu veya bedbaht olabilecek bir yapıda yaratılması olarak tanımlanmaktadır.¹⁵

Fitrat, tevhit inancı ve insandan alınan söz olarak da yorumlanmıştır. Eldeki verilere göre ilk matbu tefsirin sahibi olan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) fitratın, insanın yaratılışında var olan tevhit inancı ve ruh bedene bürünmeden insandan alınan söz (misak) olduğunu belirtir.¹⁶ Ebû Hayyân el-Endülüsî de (ö.745/1344) fitratın, insanın inanma kabiliyetini ve insanın yaratılmasıyla birlikte kendisiyle yapılan ilk sözleşmeyi ifade eder, demektedir.¹⁷ İbn Kesîr (ö.774/1373) bir kısım hadisleri de naklederek fitratın, ilâhî tevhid anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁸

Âlûsî'ye (ö. 1270/1854) göre fitrat, insanlardan alınan söz dışında, insanın Allah'ı tanıyabilme yetisine sahip olmasıdır.¹⁹ Attafeyyîş (ö. 1385/1965) ise fitratın, hakkı kabul etme, hakkı idrak etme kabiliyeti ve İslâm dini olduğunu ifade

¹⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr: el-câmi' beyn fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrahman Amire (Dâru'l-Vefâ, 1994), 4: 295-296. Fitratın insanın İslâm-ı kabul etme kabiliyetinde yaratıldığını ifade eden başka tefsirciler de vardır. Bunlarla ilgili bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 11: 186; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdü, *en-Nuket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdulkasım b. Abdurrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts), 4: 312; Sem'ânî, Mensur b. Muhammed b. Abulcebbâr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Ebû Bilâl Çüneyim b. Abbas Çüneyim (Medâru'l-Vaten, 2011), 2: 210-211; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Beğâvî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve Süleyman Müslim el-Hurş (Riyâd: Dâru Tîybe, 1409), 6: 268-269.

¹⁶ Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3: 11. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alf b. Muhammed Bağdâdî, *Zadü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987), 6: 300-301; Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 25: 121.

¹⁷ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endülüsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Ya'ud (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 7: 167.

¹⁸ İbn Kesîr, İmâduddin Ebu'l-Fedâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, Ali Ahmed Abdalbâkî, Hasan Abbas Kutub, Mustafa Seyyid Muhammed, Muhammed Seyyid Reşâd ve Muhammed Fadlullah el-Acmâriyyî (Cîyze: Mektebetü Kurtuba), 12: 26-27.

¹⁹ Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Mahmud, *Ruhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ân-i'l-'azîm'i ve's-seb'i-l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1353), 21: 40.

ettikten sonra isim vermeden yaptığı nakillerde fitratın, bezm-i eleste insandan alınan söz olduğunu belirtmektedir. Ona göre çocuklara Allah'ı inkar etme öğretilmeseydi, çocuklar İslam dışında başka bir dini kabul etmezlerdi. Çünkü insan akli, İslâm ile uyumludur.²⁰

Fitrat kavramını geniş bir şekilde ele alan İbn Âşûr (ö. 1390/1970), fitratın, insanın dini kabul edebilecek bir yapıda yaratılması ve dinî değerlerin insan yapısıyla uyumlu olması olarak düşünmektedir. O, dinin temeli olan tevhit inancının, akıl tarafından onaylandığını ve sahih düşünce tarafından da kabul edildiğini belirtir. Ona göre insan, fitratıyla baş başa kaldığında ve batıl bir inanç da telkin edilmediğinde, tevhitten başka bir inancı kabul etmesi mümkün değildir. İbn Âşûr, Kur'an'da geçen fitrattan tam olarak neyin kastedildiği yönünde ikna edici bir yorumun yapılmadığını, eleştirel bir üslupla dile getirmekte, din ile fitrat ilişkisini şöyle açıklamaktadır: "Fitrat, genel anlamda varlık âleminde var olan düzenin ifadesidir. Hususi anlamda ise fitrat, beden ve akıldan meydana gelen insan yapısını belirtir. Ona göre insanın ayaklarıyla yürümesi fitrîdir. Fakat insanın ayaklarıyla bir şeyler almaya kalkışması fitrata aykırıdır. Sonuçların sebeplerden ve neticenin öncüllerden elde edilmesi fitratın akli boyutunu oluşturmaktadır. Sebepler olmadan sonuçları elde etmeye kalkışmak fitrata aykırıdır. Keza eşyanın varlığının gerçek olduğunu kabul etmek fitrattandır. Sofistlerin "Her şey hayaldir ve hiçbir şeyin gerçekliği yoktur" düşüncesi ise fitrata aykırıdır."²¹

Diğer taraftan fitrattan maksadın İslam dini olduğu düşünen tefsirciler de vardır. Bunlardan önemli gördüklerimizden bir kısmını zikretmekle yetineceğiz. Daha önce de ifade edildiği üzere Taberî'nin yaptığı nakillere göre birçok tefsirci, fitrattan maksat din olduğunu düşünmektedir.²² Beydâvî (ö. 685/1286), fitratın, hakkı kabul etme kabiliyeti ve insanlarla yapılan ilk sözleşme dışında, İslam dini anlamına da gelebileceğini belirtir.²³ Hâzin (ö. 741/1341) ise fitratın, İslâm dini

²⁰ Muhammed b. Yûsuf Attafeyyîş, *Teysîru't-tefsîr*, thk. İbrahim b. Muhammed Tîlây (Ummân: Şirketu Metâb'i el-Bâtine, 2006), 11: 119.

²¹ İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: Dâru Suhnûn, 1997), 10: 88-90.

²² Taberî, *Câmiu'l-beyân* 10: 183-184. Ayrıca bk. Ebu Leys es-Semerikândî, Nasır b. Muhammed b. İbrahim, *Tefsîru'l-bahru'l-ulûm*, thk. Ali Muhammed Muarrid ve Adil Ahmed Abdu'l-Mevcût (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 3: 11-12; Beğâvî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 4: 313; Ebû Ali el-Fadl b. Hasan et-Tabresî, *Me'cmeu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, (Beyrut: Müessesetü'l-Âlâ, 1995), 7: 45.

²³ Beydâvî, Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tevil* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013), 795.

manasında olduğunu, bununla birlikte bu kavramın dini kabul etme yeteneği olarak da yorumlandığını nakleder.²⁴

Ayrıca bir kısım tefsirciye göre fitrat, ezelde insanın kaderinin belirlenmesidir. Böyle düşünen müfessirlerden iki tanesini zikretmekle yetineceğiz. İlk rivayet tefsircilerinden olan Yahya b. Sellâm'a göre (ö. 200/815), fitrat, bezm-i elest'te²⁵ insanın kâfir (şakî) veya mümin (saîd) olarak kararlaştırılmasıdır. Ona göre insan ne yaparsa yapsın sonuçta anne karnında yazılanlar gerçekleşecektir.²⁶ İbn Sellâm, bu yorumu yaparken fitrat kavramının geçtiği âyeti, bezm-i elest âyetiyle ilişkilendirmekte ve söz konusu yorumu bu âyetle desteklemektedir. Önemli tasavvufî tefsircilerden olan Kuşeyrî (ö. 465/1072) de fitratın, Allah'ın ezeli ilminde iyi (saîd) bilinenleri iyi ve kötü (şakî) olanların ise kötü olarak yazılması olduğunu belirtmektedir. Ona göre fitrat, ilâhî bilgi dâhilinde insanın iyi (saîd) veya bedbaht (şakî) olarak yaratılmasıdır.²⁷

Yukarıdaki bilgiler ışığında denebilir ki, tefsirlerde fitrat, genellikle İslâm dini, inanma istidadı, insanın mümin veya kafir olarak yaratılması ve ruhlar aleminde insandan alınan söz olarak tanımlanmıştır. Ancak İbn Âşûr'un'da belirttiği gibi fitrat, insanın özel bir şekilde yaratılışını ve insanın bu yapısının dinin ihtiva ettiği başta tevhit inancı olmak üzere ahlakî ve insanî değerleriyle uyumlu olmasıdır.

1.2. Halkullahın Değişmezliği

Allah'ın yarattığında (halkullah) herhangi bir değişimin olmayacağını ifade eden ve fitrat kavramıyla irtibatlı olan *لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ* "Allah'ın mahlukatında hiçbir değişim olmaz,"²⁸ cümlesi farklı şekillerde yorumlandığı görülmektedir. Taberî, yaptığı nakillerde halkullahın, din olduğunu ve dolayısıyla İslam dininde herhangi bir değişimin olmayacağını belirtmektedir. Bununla birlikte söz konusu cümle, hayvanların kısırlaştırılması gibi fiziki bazı değişimlere de bir tepki olarak

²⁴ Hâzin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî, *Lübâbü't-te'vil fi me'âni't-tenzil*, thk. Muhammed Hasan Halebi, Hasan Hilmi Kutubî (Dâru'l-Fikr, ts.), 3: 208.

²⁵ Bezm-i elest, insan ile Allah arasında gerçekleşen diyalogu ifade eden bir kavramdır. Buna göre bütün insanlar valık alimine gelmeden Allah'ın rububiyetini kabul etmişlerdir. Bk. el-A'râf 7/172.

²⁶ Yahya b. Sellam, *Tefsîru Yahya b. Sellam*, thk. Hind Şebî (Beyrut: Dâru Kütübu'l-İlmiyye, 2004), 1: 656.

²⁷ Küşeyrî, Ebü'l-Kasım Abdulkerîm b. Havâzın b. Abdulmelik, *Letâifu'l-işârât*, thk. Abdüllatîf Hasan Abrurrahmân (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 3: 9.

²⁸ er-Rûm 30/30

düşünülmektedir.²⁹ Mâtürîdî'nin naklettiğine göre tefsircilerin bir çoğu halkullahın değişmezliğinden maksadın din olduğunu düşünmektedir.³⁰ Mâverdî (ö. 450/1058) ise halkullahın değişmezliğini ifade eden cümlenin, din ve ezelde belirlenen insan kaderinin değişmezliği anlamında olduğunu düşünmektedir.³¹ Tûsî (ö.460/1067), halkullahın değişmezliğini, insan fitratında bulunan tevhit inancı, adalet duygusu ve ibadetin Allah'a has oluşu olarak değerlendirmektedir.³²

Râzî (ö. 606/1209), fitrat ile ilgili olan halkullahın değişmezliğini, insan fitratında yer alan tevhid inancının değişmemesi olarak yorumlamaktadır. Bununla birlikte Râzî, kötü olan kişinin kötü, iyi olanın da iyi kalması ve insan fitratında bulunan inanma istidadının değişmemesi yönünde yapılan yorumları da nakletmektedir.³³ İbn Kesîr ise halkullahın değişmezliğini belirten cümlenin her ne kadar form olarak haberî³⁴ olsa da mana itibarıyla inşaî olduğunu söylemektedir. Buna göre söz konusu cümlenin anlamı, Allah'ın yarattığını değiştirmeyin şeklindedir.³⁵ İbn Atiyye (ö. 541/1147), ilâhî mahlukatın değişmemesinden maksadın çocukların Allah'ı tanıma istidadının değişmemesi olduğunu belirtmektedir. Ona göre halkullah terkibi, din olarak yorumlandığında, dinin temel prensiplerinde bir değişimin olmayacağı anlamındadır. Bununla birlikte İbn Atiyye, halkullahın değiştirilmesinden maksadın, hayvanların kısırlaştırılması ve Âdem'in çocuklarından alınan söz olarak yapılan tevilleri nakleder. Fakat bunlarla ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmaz.³⁶

Ebüsüüd (ö.982/1574), halkullahın değişmeyeceğini ifade eden cümlenin, fitratın gereğini yerine getirmenin bir gerekçesi olduğu ve fitratın şeytana ve

²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 25: 495-497.

³⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 11: 187. Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisâburi, *el-Keşfu ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 5: 38.

³¹ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 4: 312.

³² Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Ali Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ağa Buzûrk et-Tahrânî (Beyrut: Müessesetü'l-'Alâ, 2013), 7: 177.

³³ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 26:105.

³⁴ Haberî cümlenin temel misyonu muhataba bilgi aktarmaktır. İnşâî cümle ise emir ve nehiy gibi üsluplarla bir eylemin veya durumun vukubulması veya gerçekleşmemesi yönünde talep içeren hitaptır.

³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 12: 26-27.

³⁶ İbn Atiyye Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî, *el-Muhareru'l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 4: 336.

nefsanî arzulara ittiba ile tahrif edilmemesi gerekliliğine bir vurgu olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Ebüsuûd'a göre söz konusu cümle, fitratın değiştirip onun yerine başka bir fitratın konulmayacağı şeklinde de yorumlanabilir.³⁷ Bu yoruma göre tebdîl, bir şeyi kaldırıp onun yerine başka bir şeyin konulması anlamındadır.

Halkullah terkibiyle birlikte zikredilen tebdîl, Âlûsî'ye göre kişinin nefsi arzularına ittiba etmesi veya bir fitratı kaldırıp onun yerine başka bir fitratın konulmasıdır. Ancak Âlûsî, nefsanî arzulara ittiba etmekle fitratın değişimi mümkün iken bir fitratı kaldırıp onun yerine başka bir fitratın konulması mümkün olmadığını belirtmektedir. Ona göre fitratın tebdîlinin nefsi arzulara ittiaba olarak yorumlanması daha doğrudur.³⁸ Buna göre Âlûsî'ye göre âyette geçen tebdîl, fitratın temel unsurlarıyla (zâtî) değil, onun değişken (arazi) durumuyla ilgili olduğu ve bir şeyin temel unsurlarını kaldırıp onun yerine başka bir şeyin ikame edilmesi anlamında değildir.

Halkullahın değişmezliğini, iyibaht (saîd) veya bedbaht (şakî) olarak belirlenen insan kaderinin değişmemesi olarak³⁹ düşünen Sem'ânî (ö.489/1096), söz konusu âyette geçen halkullahın değişmezliğini hayvanların kısırlaştırılmaması olarak yorumlamaktadır.⁴⁰

Kâsimî (ö. 1283/1866), fitrat âyetinde geçen kavramlar arasında bağlantı kurarak fitrat kavramını yorumlamaktadır. Ona göre âyette geçen haniflik kavramı, mabudun tek olduğu anlamındadır. Çünkü insan fitratının bir parçası olan akıl, mahlûkatın varlığı için bir yaratıcının varlığına ve bu yaratıcının birden fazla olmayacağına hükmetmektedir. Kâsimî'ye göre Allah'a şirk koşmak, fitratın bu yapısını değiştirmek (tağyîr) anlamına gelmektedir. Çünkü insan fitratındaki tevhit yerine şirk konulmaktadır. Ancak insan fitratındaki tevhid iktiza eden aklın değişimi söz konusu olamaz.⁴¹

³⁷ Ebüsuûd, Muhammed Efendi, *İrşadu'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmet 'Atâ (Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, ts.), 4: 263,

³⁸ Âlûsî, *Ruhu'l-me'ânî*, 21: 40.

³⁹ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Ebû Bilal Gunaym b. Abbas b. Gunaym (Riyâd: Medâru'l-Vatan, 2011), 4: 210-211; İbn Atiyye, *el-Muhareru'l-vecîz*, 14: 336.

⁴⁰ Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 2: 211.

⁴¹ Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-tev'il*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 13: 4777.

Velhasıl, halkullahın değişmezliğini ifade eden söz konusu terkib, İslam dini, İslam'ı kabul etme istidadı, tevhid inancı ve ezelde yazılan insan kaderinin değişmemesi olarak yorumlanmıştır. Ancak insan fitratıyla ilişkilendirilen din, tevhid inancı ve kaderin değişmezliği gibi durumlar bizzat insanın fitratında yer almadığı için söz konusu terkib, insan fitratının, tevhid, İslam'ı kabul etme istidadı ve hak dini kabul etmeye uygun oluşunda bir değişimin olmayacağı şeklinde yorumlanmasının daha doğru olacağını dūřünmekteyiz.

1.3. Halkullah Terkipleri Arasında Kurulan İrtibat

Fitrat âyetinin⁴² devamında gelen halkullah ile Nisâ sûresinde geçen halkullah⁴³ terkipleri arasında bağlantı kurularak yorumlanmıştır. Mâtürîdî, Nisâ sûresinde geçen ve fitrat âyetiyle ilişkilendirilen “İnsanlara emredeceğim ve onlar da Allah'ın yarattıklarını değiştirecekler”⁴⁴ cümlesi ile ilgili önemli tespitlerde bulunmaktadır. Ona göre Őeytan'ın Allah'ın yarattıklarında geręekleřtirmeye yemin ettiği değişim, insan fitratında yer alan Allah'a ibadeti terk edip putlar gibi başka mabudlara tapınılması ve kendisinden yararlanmak için yaratılan hayvanların putlara adanmasıdır. Ayrıca Mâtürîdî, Allah'ın mahlukatını değiştirmenin anlamı, hayvanların kısırlaştırılması, kadınların kıllarını aldırması, dövme yapmaları, dişleri üzerinde bazı estetik işlemler yapmaları ve hayvanlara müslle yapılması gibi başka yorumları da nakletmektedir. Ancak Mâtürîdî, bu yorumların âyetin bağlamıyla uyumlu olmadığını da belirtmektedir.⁴⁵

Tûsî'nin belirttiğine göre Nisâ sûresinde yer alan halkullahın değişmesinden maksat, insan fitratındaki dinî duygunun yerine başka bir duygunun ikame edilmesidir. Bununla birlikte Tûsî, halkullahın değişiminin, hayvanların kısırlaştırılması ve kadınların kıllarını aldırması, dövme yapmaları ve dişlerini inceltmeleri şeklinde yapılan yorumları da nakletmektedir.⁴⁶ Sem'ânî'ye göre Allah'ın yarattıklarının değiştirilmesinin tezahürü, dindeki helal ve haramın yer değiş-

⁴² er-Rûm 30/30.

⁴³ en-Nisâ 4/119.

⁴⁴ Nisâ sûresinde Őeytanın insan üzerinde geręekleřtirmek istediği durumlar açık bir şekilde dile getirilmekte ve dolaylı olarak insanın Şeytana karşı uyanık olması istenmektedir. Bk. en-Nisâ 4/119.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 4: 42-43. Ayrıca bk. Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiü li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 14: 31.

⁴⁶ Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 3: 334.

tirmesi, fitrattaki dinî duygunun değiştirilmesi, kişinin nesep olarak başkasına nisbet edilmesi ve siyah boyayla saçın boyanmasıdır.⁴⁷

İbn Atiyye, Nisâ sûresinde geçen Allah'ın yarattıklarının değişimiyle ilgili farklı yorumların yapıldığını nakleder. İbn Abbas (ö.68/687), Mücâhit (ö. 103/721) ve Hasan Basrî'ye (ö. 110/728) göre halkullahın değişiminden maksad, Allah'ın dininin değiştirilmesidir. Buna delil olarak Rûm sûresinde geçen "Allah'ın mahlûkatında hiçbir değişim olmaz" cümlesi zikredilmektedir. Bu yoruma göre tağyir, tebdîl manasındadır.⁴⁸

Râzî, Nisâ sûresinde geçen halkullahın değişimini manevi ve fiziki olarak yorumlamaktadır. Manevî değişim, insan fitratındaki tevhidin inkar edilmesidir. Fiziki değişim ise İslâm'daki helalin haram ve haramın da helal kılınmasıdır. Bu da kadınların kıllarını aldırması ve hayvanların kısırlandırılması gibi bir takım fiziki durumlar olarak tezahür etmektedir.⁴⁹

Şevkânî, fitrat âyetiyle ilişkilendirilen ve Nisâ sûresinde geçen halkullahın değişimiyle ilgili tefsirlerde yapılan bütün yorumların mümkün olabileceğini ve bu hususta herhangi bir engelin bulunmadığını belirtir.⁵⁰

Sonuç itibariyle tefsirlerde nakledilen bilgilere ve yapılan yorumlara göre fitrat, İslam dini, insanın doğal yapısı ve insanın dini kabul etme yeteneğidir. Fitrat kavramının da içinde bulunduğu âyette yer alan ve Allah'ın yarattığında herhangi bir değişimin olmayacağını ifade eden cümle, genel anlamda dinin değiştirilmesi, kadınların saç eklemesi, kıllarını aldırması, dişlerini inceltmeleri gibi bir takım estetik değişimler, bir kısım mahlukata ilâhlık vasfının atfedilmesi ve hayvanların kısırlandırılması gibi durumlar fitrata aykırı olarak düşünülmüştür. Ancak bunların din ile özdeşleştirilen fitratın mahiyetini ve temel bileşenlerini yansıttığını söylemek zordur. Bu nedenle fitratın mahiyeti ve din ile ilişkisinin tespiti önem arz etmektedir.

2. FITRATIN MAHİYETİ VE DİN İLE İLİŞKİSİ

Sözlükte فطر ve farklı türevleri yarmak, bir şeyin başlangıcı, yeni buluş, Allah'ın birliğini, rububiyetini kabul etme istidadı ve devenin ilk dişlerini çıkarması

⁴⁷ Sem'ânî, *Tefsirü'l-Kur'ân*, 1: 481.

⁴⁸ İbn Atiyye, *el-Muhareru'l-vecîz*, 2: 114.

⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11: 50.

⁵⁰ Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 1: 818.

anlamındadır. Hayvanlardan ilk sağılan süte de *الفَطُورُ* denilmektedir.⁵¹ Ebû Hilâl Askerî'nin (ö. 400/1009) belirttiğine göre f-t-r'nin ilk konulduğu mana bir şeyin yoktan var edilmesidir. Buna göre *فَطَرَ اللهُ الخَلْقَ* cümlesi, "Allah, insanları yoktan var etti"⁵² anlamındadır.

Arap dilinde *فَطَرَ* fiili ile yakın anlamlı başka fiiller de vardır ve bunlar Kur'an'da yoğun bir şekilde geçmektedir. Bu fiillerin anlam nüanslarının bilinmesi, *فَطَرَ* fiilinin manasının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağından dolayı, bu fiillerin manalarının bilinmesinde fayda vardır. Bu fiillerden biri, *بَدَعَ* fiilidir ve vaz'i manası, herhangi bir şeyi model almaksızın ve başkasına uymaksızın ilk olarak icat etmektir. Bu kökten türetilen *بَدَعَةٌ* kelimesi de bu anlamdadır. Çünkü bid'at, dinde olmayan bir şeyin dinin içine dâhil edilmesidir. Bu fiil, Allah'a nispet edildiğinde, Allah'ın bir şeyi, madde, zaman ve mekândan bağımsız olarak yaratmasıdır.⁵³ *فَطَرَ* ile yakın anlamı olan bir diğer fiil ise *خَلَقَ* fiilidir. Sözlük anlamı, bir şeyi takdir etmek/belirlemek sûretiyle yaratmaktır.⁵⁴ Ancak bu fiil, yerin ve göklerin yaratılmasında olduğu gibi bir şeyi model almaksızın yoktan var etmek ve "insanı nutfeden yarattı"⁵⁵ vb. ayetlerde⁵⁶ ise bir şeyi bir şeyden var etmek anlamına gelmektedir. Buna göre *إِبدَاعٌ* anlamında yaratma fiili, Allah için kullanılır. Ancak yaratma fiili *خَلَقَ*, Hz. İsa'ya hitaben, "Hani sen benim iznimle kuş şeklinde bir şey yaratıyordun da yine benim iznimle bir kuş oluyordu."⁵⁷ âyetinde olduğu gibi bir şeyi dönüştürerek var etmek anlamına da gelmektedir.⁵⁸ Bütün bunlar gösteriyor ki bu üç fiilin ortak anlamı yaratmadır. Bununla birlikte bu fiiller arasında anlam nüansları vardır. Buna göre *فَطَرَ* ilk yaratılışı, *بَدَعَ* fiili, benzeri olmaksızın bir şeyin icat edilmesi ve *خَلَقَ* fiili ise bir şeyin miktarı belirlenerek yaratıl-

⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, thk. Emin Muhammed Abdulvahhâb ve Muhammed Sadık el-Ubeydî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 10: 285-289.

⁵² Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Muhammed Basil Uyûnu's-Sûd (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 152.

⁵³ İsfahânî, el-Allâme er-Râğib, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2002), 110.

⁵⁴ İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğâ*, thk. Muhammed 'Avd Murib ve Anîse Fatime Muhammed Aslan (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 311.

⁵⁵ en-Nahl 16/4.

⁵⁶ el-Enbiyâ 21/37.

⁵⁷ el-Mâide 5/110.

⁵⁸ İsfahânî, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, 297.

masını ifade etmektedir. Ayrıca Fitrat ile yakın anlamı olan kavramlardan biri de şâkiledir. Şâkile, karakter, tabiat ve yaratılış tarzı anlamlarına gelmektedir.⁵⁹

Şerîf el-Cürçânî, fitratın, insanın dini kabul edebileceği bir yapıda yaratılması anlamında olduğunu belirtmektedir.⁶⁰ Fitratın ilk ve orijinal bir yaratma şeklini ifade ettiğini belirten İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) İbn Abbas'ın fitratla aynı kökten türeyen "Fâtır"ın manasını bilmediğini ve iki bedevinin sorunlarını çözmek için kendisine başvurduklarında, onlardan birinin "أنا فطرُتها" "O kuyuyu önce ben kazdım" demesiyle fitratın manasını öğrendiğini nakleder.⁶¹ Bu da İbn Abbas'a göre fâtır kelimesinin anlam olarak pek bilinmeyen garip kelimelerden olduğunu göstermektedir.⁶²

Kur'an bağlamında fitrat kavramının daha iyi anlaşılması için fitratın sarf ve nahiv açısından incelenmesi faydalı olacaktır. Çünkü sarf ve nahiv kuralları bir metni doğru anlama teknikleri mesabesinde. Sarf ilmine göre fitrat, çeşide delalet eden bir mastardır. Mesela, "celseten," normal oturmayı ifade ederken, "cilseten," özel bir oturma şeklini belirtmektedir.⁶³ Bu da fitratın, insanın özel bir şekilde yaratıldığını göstermektedir.

Gramer açısından Rûm sûresinde geçen fitratullah terkibi, bazı tefsircilere göre teşvik (iğrâ) üslubudur. Bu tevile göre fitrat kavramından önce اِتَّبِعْ (tabi ol), اَلْزَمْ (bağlı kal) veya اَلْزَمُوا (bağlı kalın) gibi bir cümle takdir edilmekte ve fitrat lafzı da onun mefulüdür.⁶⁴ Bu takdirde fitratullah terkibi müstakil bir cümledir ve içinde bulunduğu âyetin anlamı şöyledir: "Yüzünü hanif olan dine çevir. Allah'ın özel yarattığı fitratına bağlı kal." Bununla birlikte fitratın mahzuz فَطَرَ fiilinden mefulü

⁵⁹ Geniş bilgi için bk. Musa Bilgiz, *Kişiliğin oluşumunda Fitrat ve sosyal çevrenin etkisi (İsrâ 17/84 Âyeti Ekseninde)*, 142-143.

⁶⁰ Seyyid Şerîf Cürçânî, *et-Tarifât* (Beyrut: Mektebetü'lübnan, 1985), 175.

⁶¹ Ebü's-Se'adât Mecdüddin Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Mahmud Muhammed et-Tabahî, Tahir Ahmed er-Râzî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî el-Arabî, ts.), 3: 457.

⁶² Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî, *Buhûsun fi usûli't-tefsîr ve menâhici* (Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, 1419), 120.

⁶³ Teftezânî, Mes'ud b. Ömer Saduddin, *Şerhu muhtasari't-tasrîfi el-izzî fi fenni't-tasrîf*, thk. el-Âl Sâlim Mükrem (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetu li't-Turâs, 1997), 191.

⁶⁴ Zemahşerî, Mahmut b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-tenzil ve uyûni'l-akâvili fi vucûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, ts.), 2: 222; Beğâvî, *Me'âlimu't-tenzil*, 6: 269. İbn Atiyye, *el-Muhareru'l-vecîz*, 7: 23; Âlûsî, *Ruhu'l-me'ânî*, 21: 40.

mutlak olduğunu düşünen tefsirciler de var.⁶⁵ Buna göre fitratullah terkibi müstakil bir cümledir ve anlamı şöyledir: “Allah, insanı mükkemel bir şekilde yaratmıştır.”

İbn Âşûr, fitratın, âyette geçen din lafzından hal olan hanif kavramından bedel olduğunu düşünmektedir.⁶⁶ Ona göre din ile fitratın özelliklerinin birbiriyle örtüşmesi söz konusudur. İlk bakışta böyle bir irap nevi asıl hüküm koyucunun din değil de insan fitratı olduğu imajını çağrıştırmaktadır. Ancak böyle bir çıkarım doğru değildir. Çünkü söz konusu bedel, bedelu’l-kül değil, bedelu’l-iştimâldir. Bedelu’l-iştimâlde, bedelu’l-külde olduğu gibi iki şeyin aynılığı ve bedelu’l-cüzde de olduğu gibi bir şeyin bazıyeti mevzubahis değildir. Hasan Abbas’ın belirttiği gibi bedelu’l-iştimal kendisinden bedel yapılanın asil unsuru değildir. Arizî olarak onun kapsamında yer almaktadır.⁶⁷ Bu teville göre dinin, insan fitratının sahip olduğu bütün insanî ve ahlakî değerleri içerdiğini söylemek mümkündür.

Âlûsî’nin fitrat kelimesinin irabıyla ilgili naklettiği vecihlerden biri de fitratın kendinden önceki cümlenin tefsiri olmasıdır. Bu irap şekline göre fitrat, kendinden önce takdir edilen ve tefsir manasını içeren اغني filinin mefulüdür.⁶⁸ Bu irap veçhine göre de insan fitratı ile din arasında güçlü bir bağ söz konusudur. Çünkü tefsir ile tefsir edilen arasında güçlü bir irtibat vardır. Herhalükarda bu irap vecihleri, din ile insan fitratı arasında önemli bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir. Ancak Ahmed Abdüsselâm’ın da belirttiği gibi fitratın dinden bedelu’l-iştimal olması daha makuldür.⁶⁹

Kur’an bağlamında fitrat, insanın yeme içme, dinlenme, cinsellik ve barınma ihtiyacı gibi fizyolojik özelliklerinden⁷⁰ ziyade insanın, Allah’ı tanıma kabiliyeti ve dindarlık gibi manevi nitelikler içermektedir.⁷¹ Sâ’dî’nin (ö. 1376/1956)

⁶⁵ Sa’lebî, *el-Keşfu ve’l-beyân*, 5: 37; Ahfeş, Ebu’l-Hasan Saîd b. Mesâde el-Belhî, *Ma’ânî’l-Kur’ân*, thk. Abdülemîr Muhammed Emîn Verd (Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1985), 2: 657.

⁶⁶ İbn Âşûr, *Mekâsîdu’s-şer’iati’l-islâmiyye*, thk. Muhammed Tahir el-Misyâvî (Beyrut: Dâru Lübnan, 2011), 197.

⁶⁷ Abbas Hasan, *en-Nahvu el-vâfi*, (Mısır: Dâru’l-Marife, 1979), 3: 669.

⁶⁸ Âlûsî, *Ruhu’l-me’ânî*, 21: 40.

⁶⁹ Ahmed Abudüsselâm Ebu Mezirk, *İrşadu’l-hayrân ila tevcihâti’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Medâri’l-İslâmiyye, 2011), 9: 317.

⁷⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Muhiddin Okumuşlar, *Fitratın Dine* (Konya: Yediveren, 2002), 82-92.

⁷¹ İbn Âşûr, *Mekâsîdu’s-şer’iati’l-islâmiyye*, 200-201.

de belirttiği gibi din ile insan fitratı birbirleriyle irtibatlıdır. Din ile fitrat ilişkisi, namaz, oruç ve hac gibi dinin amelî yönleriyle olduğu gibi, dinin manevî tarafını oluşturan sevgi, korku ve Allah'a yönelmek gibi niteliklerle de vardır. İslâm dininin namaz gibi amelî yönünün ve sevgi gibi manevî tarafının, insan fitratına uygun olduğunu, insan fitratının önemli bir bileşeni olan akıl da onaylamaktadır. İnsanın, fitrî olarak hakkı kabul etmesi ve hakkı tercih etmesi özelliğine sahip olması da bundan kaynaklanmaktadır.⁷² İbn Kesîr de din ile insan fitratının birbirleriyle uyumlu olduğunu söylemekte, fitrat âyetinin devamında gelen ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيُّمُ (Bu doğru dindir) cümlesinin bunu teyit ettiğini belirtmektedir.⁷³ Söz konusu âyette geçen işaret ismi olan ذَٰلِكَ kelimesi de fitrat kavramını göstermektedir.⁷⁴ Bu da dinde olan her şeyin insan fitratında da var olduğunu ve dinin, insan fitratıyla tezat teşkil etmediğinin bir kanıtıdır. Aksine dinin temel misyonu insan fitratını korumaktır. Üstelik din ile insan fitratı arasındaki ilişkide herhangi bir değişim de olmayacaktır.⁷⁵

Vahyin muhtevası ile insan fitratının birbiriyle uyumlu olduğunu gösteren âyetlerden biri de Ankebut sûresinde geçen “Doğrusu O, kendilerine Allah sözü ile insan sözünü ayırt etme kabiliyeti verilmiş kimselerin gönüllerinde yer eden hak ve hakikat mesajlarıdır”⁷⁶ âyetidir. Mâturîdî'ye göre bu âyette geçen hüve هُوَ zamiri, Hz. Peygamber'e dönebileceği gibi, Kur'an'a da işaret edebilir. Söz konusu zamir, Hz. Peygamber'i gösterdiğinde âyetin manası şöyledir: “Hz. Peygamberin ana rahminden peygamberliğine kadar hayatının her safhası birer âyet/mucizedir.” Şayet zamir Kur'an'a dönerse, âyetin manası şöyle olur: “Kur'an'da Allah'ın vahdaniyeti ve ölümden sonra dirilme hususunda birçok delil bulunmaktadır. Bu delillerin ve anlayışın aynı kendisine ilim verilenlerin kalbinde ve zihninde de bulunmaktadır.”⁷⁷ Bu yoruma göre Kur'an'ın ihtiva ettiği değerlerin kökleri insanın fitratında da mevcuttur ve mecazi olarak din ile insan fitratının aynılığı ifade edilmektedir.⁷⁸

⁷² Sâ'dî, Abdurrahman b. Nâsır, *Teyşîrî'l-kerîm'ir-rahmân fi tefsîri kelâmi'l-mennân*, thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 6: 125-126.

⁷³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 12: 26-27.

⁷⁴ Âlûsî, *Ruhu'l-me'ânî*, 21: 29.

⁷⁵ Mekarîm Şîrâzî, *Tefsîre numûne* (Tahrân: Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, 1342), 16: 417-418.

⁷⁶ el-Ankebut 29./49.

⁷⁷ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 2: 113.

⁷⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *Muteşâbihâtu'l-Kur'ân* thk. Adnân Muhammed Zerzûr (Kahire: Dâru't-Turâs, 1969), 556.

Din ile insan fitratının uygunluğunu ifade eden âyetlerden biri de el-Bakara sûresinde geçen, “İnsanlar tek ümmet idi. Allah, peygamberleri müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdi ve insanların ihtilaf ettikleri konularda aralarında hüküm vermeleri için onlarla beraber hakkı ihtiva eden bir kitap gönderdi”⁷⁹ âyetidir. Bu âyette geçen “İnsanlar tek ümmetti” cümlesiyle ilgili olarak tefsirlerde farklı yorumlar yapılmaktadır.⁸⁰ Reşit Rızâ’nın (ö. 1354/1935) Ebû Müslim el-İsfahânî’den (ö. 322/936) yaptığı nakilde insanların tek ümmet olmalarının anlamı, insanın fitratı gereği hareket etmesidir. İnsan fitratının önemli bir bileşeni olan akıl, onun inanç ve amelini belirler. İyi ile kötü, yanlış ile doğru bu yolla birbirinden tefrik edilir. İlâhî bir rehberlik bulunmadığından, insan aklının elde ettiği sonuçlar bazen insan fitratıyla tezat teşkil edebilir. İnsanların ihtilafa düşmeleri de bundan kaynaklanmaktadır. Reşit Rızâ tefsirlerde ümmet kavramıyla ilgili daha önce bahsedilen diğer görüşleri naklederek tenkit etmekte ve Ebû Müslim’in söz konusu âyet ile ilgili görüşünün doğru olduğunu söylemektedir.⁸¹

Din ile insan fitratının birbiriyle uyumlu olduğunu ve birbirlerini desteklediğini gösteren bir başka âyet de Âdem’in çocukları ile Allah arasında gerçekleşen diyalogdan bahseden âyettir.⁸² Bu âyet birçok tefsirci tarafından hakiki anlamda düşünülmüş ve bundan dolayı bu müfessirler, Allah ile insan arasında gerçek anlamda bir diyalogun vuku bulunduğunu düşünmüşlerdir.⁸³ Ancak bu âyette, insanın fitratı gereği Allah’ın vahdaniyetini ve rububiyetini kabul edebileceğinin mecazi bir üslup ile ifade edildiğini düşünen tefsirciler de vardır. Onlara göre Allah ile insan arasında hakiki manada bir diyalog gerçekleşmemiş⁸⁴ ve söz konusu âyet insanın yapısı gereği, Allah’ın vahdaniyetini kabul etmesi anlamındadır.

Kısaca din ile insan yapısı birbiriyle uyumlu ve birbirlerini destekler mahiyettedir. Bundan dolayı dininin ihtiva ettiği ahlakî ve insanî değerlerin doğru bir şekilde anlaşılmasına dikkat edilmesi önem arz etmektedir. Aksi takdirde yapılan yanlış yorumlar insan fitratıyla tezat teşkil edebilir.

⁷⁹ el-Bakara 2/213.

⁸⁰ Râzî, “İnsanlar tek ümmetti” âyetinde geçen ümmet kavramının, hak din, batıl inanç ve fitrat olarak tefsir edildiğini belirtmekte ve bu yorumların kimlere ait olduğunu delilleriyle birlikte detaylı bir şekilde nakletmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6: 22.

⁸¹ Muhammed Reşit Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 2: 278.

⁸² el-A'râf 7/172.

⁸³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 1: 423; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* 2: 625.

⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 129.

3. FITRATIN TEMEL UNSURLARI

Fitrat kavramı, insanın hem fiziki hem de manevî yönünü ifade etmektedir. Tefsirlerde genel anlamda fitrat, İslam dini ve inanma istidadı olarak dile getirilmektedir. Ancak bunlar, bizatihi insanın manevî fitratının temel unsurları değildir. Bunlar fitratın manevî bileşenlerinden olan aklın onayladığı olgulardır. İnsan aklı, taklid, inanç ve alınan eğitim gibi durumlarla perdelenmezse evrenin bir yaratıcısının olduğunu, böyle bir mabudun bütün kemâlâta sahip olduğunu ve bundan dolayı ibadete layık olduğunu idrak etme potansiyeline sahiptir.

İnsan fitratının fiziki yönü olan beden, insan fitratının zahîrî yönünü oluşturmaktadır. Akıl ve sevgi gibi özellikler ise insan fitratının manevî boyutunu meydana getirir. Fakat asıl olan insan fitratının fizikî yönü değil, manevî fitratın bileşenleri olan akıl, hakikatleri araştırma, hayra yönelme ve tapınma gibi özelliklerdir. Bu durum bir hadiste şöyle belirtilmektedir: “Allah şeklinize ve bedenlerinize bakmaz. Allah kalplerinize ve amellerinize bakar”⁸⁵ Bu hadise göre asıl olan insanın fiziki yönü değil, onun manevî fitratını oluşturan akıl ve insan iradesinin bir sonucu olarak yapılan işlerdir.

Bu makalede insanın manevî fitratının bütün özelliklerinden bahsedilmesi, makalenin sınırlarını aşacağından, manevî fitratın temel bileşenlerinden ön plana çıkan akıl, hakikat arayışı, sevgi, yenilenme, tapınma ve güzel şeylere meylenmek gibi nitelikler üzerinde durulacaktır. Bunlar aynı zamanda fitratın temel bileşenleridir ve bunlarda bir değişim meydana gelmez. Ancak bu fitrî yetenekler, insan fitratının muktezasına tersine yönlendirilebilir.⁸⁶

Fitratın manevî bileşenlerinden olan akıl, sözlükte men etmek, hapsetmek, tutmak ve diyet anlamına gelmektedir. Devenin kendisiyle bağlandığı ipe ‘ikâl denilmektedir.⁸⁷ Aklın bu sözlük anlamlarından da anlaşılıyor ki normlara uygun bir akıl yürütme süreci engellenemezse⁸⁸ akıl, insanı olumsuzluklardan koruma özelliğine sahip önemli bir güçtür.

⁸⁵ Ebü'l-Hüseyn Kuşeyri Nisaburi Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abduldâkî (Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), “Kitabu'l-Birr ve's-Silla ve'l-Adâb”, 4656.

⁸⁶ Murtaza Muttahirî, *Fitrat Üzerine*, trc. Ömer Çiçek (İstanbul: Bengisu Yayınları, 1992), 17.

⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 9: 327.

⁸⁸ Ali Şaban Düzgün, *İnsanın Doğası (Fitratı) ve Özgürlüğü Üzerine*, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14, sy. 2 (2016): 322-342.

Kur'an'da sık sık akla vurgu yapılması, insan fitratının ve benliğinin en önemli parçası olan akli korumaya ve işlevsel hale getirmeye matuftur. Bundan dolayı Kur'an'da aklını kullanmayan insanlar kınanmaktadır.⁸⁹ Ayrıca Kur'an'da aklî potansiyel ile ilmin,⁹⁰ takvanın,⁹¹ edebî,⁹² Kur'an'ın⁹³ ve kalbin⁹⁴ birbiriyle ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁵ Ancak aklın söz konusu durumlarla ilgili işlevini yerine getirebilmesi için sürekli aktif olması gerekir. Aksi takdirde insan, yaratılışıyla uyumlu olmayan tevhit inancından sapabilir ve başkalarının hakkını ihlal edebilir. Kur'an'da taklidin de yoğun bir şekilde eleştirilmesi,⁹⁶ insan aklının işlevselliğini ve üretkenliğini korumaya matuftur. Kasimî (ö.1332/1914) Rûm sûresinde⁹⁷ geçen ve insanın yaratılışını ifade eden fitratullahın akıl olduğunu belirtmektedir. Ona göre akıl, dinin temeli olan tevhit inancının esasıdır ve insan fitratında potansiyel olarak vardır.⁹⁸

Kur'an'da akıl ile ilgili zikredilen kavramların isim ile değil, fiil kipiyle zikredilmesi, insan aklının sürekli işlevsel olmasının istenmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü fiiller, eylem (hudus) ve yenilenmeye (teceddüd), isimler ise değişmeyen anlamlara (sübuta) delalet etmektedir.⁹⁹ Hasılı, Kur'an'da aklın işlevinden yoğun bir şekilde bahsedilmesi, aklın, insan fitratının önemli bir unsuru olduğunu söylemek mümkündür.

Manevi fitratın bir diğer önemli bileşeni hakikat arayışıdır. İnsanın küçük yaşta itibaren etrafındaki nesnelere anlamaya çalışması ve buna yönelik soru sorması¹⁰⁰ insan fitratındaki hakikat arayışının bir tezahürüdür. Felsefi akımlar, ilmî araştırmalar ve bunun neticesinde elde edilen bilgi ve bulgular insan yapı-

⁸⁹ el-Bakara 2/44-72; Âl-i İmrân 3/65; el-Mâide 4/58; el-A'râf 7/169-179; el-Enfâl 8/22; Yûnus 10/16-100; Hûd 11/51.

⁹⁰ el-Zümer 39/9.

⁹¹ el-En'âm 6/32; el-A'râf 7/169.

⁹² el-Hucurât 49/4.

⁹³ Yûsuf 12/2; el-Enbiyâ 22/10; el-Zuhruf 43/3; Muhammed 47/24.

⁹⁴ el-Hac 22/46.

⁹⁵ Geniş bilgi için bk. Muhammed Bessâm Ruşdî ez-Zeyn, *el-Mü'cem el-mufehres li ma'ânî'l-Kur'ân* (Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1995), 2: 821-822.

⁹⁶ el-Mâide 4/104-105; Yûnus 10/79; el-Enbiyâ 23/54; eş-Şuarâ 26/74; Lokmân 31/21.

⁹⁷ er-Rûm 30/30.

⁹⁸ Kasimî, *Mehâsinu't-tev'il*, 777

⁹⁹ Abdulkahîr el-Curcânî, *Delâilu'l-i 'câz*, thk. Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2001), 123.

¹⁰⁰ Ahmet İzzet Racih, *Usulu ilmi'n-nefs* (Kahire: Dâru'l-Katibi'l-Arabî, 1967), 71.

sındaki bu özelliğin bir sonucudur. Günümüzde insanın ürettiği teknolojik araçlarla uzaya kadar yolculuk yapması da insan fitratındaki hakikat arayışının bir göstergesidir.

Hânîflikle meşhur olan Hz. İbrahim, sürekli hakikat arayışında olmuştur. Hz. İbrahim'in kralla mücadelesi¹⁰¹ ve kalbinin mutmain olması için Allah'tan ölümlerin diriltilmesini talep etmesi,¹⁰² babası Azer'i, Allah'ı terk edip putlara taptığı için tenkit etmesi,¹⁰³ Ay ve Güneş gibi varlıkları düşünerek evrenin sahibinin Allah olduğu sonucuna varması,¹⁰⁴ onun sürekli hakikat arayışında olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵ İşte Hz. İbrahim'in Arapçada bu anlamı ifade eden hanîf kavramıyla nitelendirilmesi de bundan olmalıdır.

İnsan fitratında hakikat arayışının var olduğunu, bizzat fitrat âyetinde geçen hânîf kavramından da anlamak mümkündür. Rûm sûresinde geçen fitrat ile birlikte zikredilen hânîf kavramı, bir kısım tefsircilere göre âyette geçen *هَانِئًا* filinin faili olan Hz. Muhammed'den hal olurken, diğer bazı tefsircilere göre hanîf kavramı âyette geçen din kavramının halidir.¹⁰⁶ Hânîf kavramı ister muhatabın hali olsun ister dinin hali olsun her hâlükârda bu kavram insanla ilişkili bir kavramdır. Hanîf, dinin hali olsa da dolaylı olarak insanın halidir. Çünkü din insan fitratına hitap etmektedir. Velhasıl, Muttaharî'nin de belirttiği gibi hakikat arayışı (hânîflik), insan fitratının bir parçası olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷

İnsan fitratının manevi bileşenlerinden biri de tevhit inancını kabul etme kabiliyetidir.¹⁰⁸ Bu özellik, insan fitratının manevi yönünü meydana getiren önemli bir niteliktir. Tevhit inancı, varlığın yaratıcısının yegâne Allah olduğu ve bundan dolayı mabudiyete sadece onun layık olduğu esasına dayanmaktadır. Tevhit inancı sadece insanın zihinsel ve duygusal bütünlüğünü sağlamakla kalmaz, insan benliğinin düşünce ve duygu olarak parçalanmasını da önler. Çünkü

¹⁰¹ el-Bakara 2/258.

¹⁰² el-Bakara 2/260.

¹⁰³ el-En'âm 6/74.

¹⁰⁴ el-En'âm 6/76-77-79.

¹⁰⁵ Saliha Özen, "Fitrat (Dini Kabiliyet) Kavramının Psikolojik Açılımı" (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 89.

¹⁰⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21: 89.

¹⁰⁷ Murteza Muttahirî, *Fitrat Üzerine*, 17.

¹⁰⁸ Yâsîn Muhammed, s. 45.

tevhit inancının sıdık, adalet, ihsan, rahmet, madde ve ruh arasında denge, bireysel ve toplumsal hayatın insicamı gibi yansımaları bulunmaktadır.¹⁰⁹

Günlük olarak insanın yaşadığı olumsuz olaylar ve bunun neticesinde verdiği tepkiler onun fitratında tevhit inancı istidadının bulunduğu bir göstergesidir. Kur'an'da bu hususla ilgili olarak muhatapların yaşamından sunulan birçok örnek bulunmaktadır. Yunus sûresinde bu hususta muhatap kitlenin hayatından zikredilen bir kesitte şunlar belirtilmektedir: “İsrailoğullarını sağ salim bir şekilde denizin öte yakasına geçirdik. Bu sırada Firavun ve ordusu azgın ve saldırgan bir tavırla onların peşine düşmüştü. Sonunda Firavun suda boğulmak üzere iken, “Artık imana geldim. İsrailoğullarının inandığı ilâhtan başka gerçek ilâh olmadığına şimdi iman ettim. Artık ben de Allah'a yürekten teslim olmuş biriyim” dedi.¹¹⁰ Bu âyette zikredilen tarihsel vakıada, ilâhlık iddiasında bulunan Firavun'un yaşadığı durumdan dolayı fitratındaki tevhit inancı inkişaf etmektedir.

İnsan fitratının diğer önemli bir bileşeni sevgidir. Kur'an'da insanın kendisinden yaratıldığı ifade edilen alak, kan pıhtısı manasına geldiği gibi, sevgi anlamını da ifade etmektedir. Erkeğin kadını sevmesi de 'alaka kelimesi ile belirtilmektedir.¹¹¹ Ebü'l-Bekâ'nın (ö.1094/1683) belirttiğine göre 'alaka kalpte daimi olan bir sevgidir.¹¹² Sevgi, insanın kendisinden yaratıldığı 'alâka kelimesinin önemli manalarından biri olduğu anlaşılmaktadır. İbn Aşûr, 'alâkanın erkeğin speremiyle kadın yumurtasının döllenmesi anlamına geldiğini söyler.¹¹³ Bu da erkek ile kadının daha insan şekline dönüşmeden önce, kendisini meydana getiren zayıf canlılar arasında bir alakanın olduğunu göstermektedir. Sevgi ise insanın tabiatı gereği lezzet aldığı bir şeye meyil etmesidir. Bu meyil etme kuvvetlendiğinde, sevgi aşk mertebesine yükselir. Aşk ile sevgi arasındaki fark, aşkta şehvet söz konusu iken, sevgide şehvet mevzubahis değildir.¹¹⁴

Kur'an'da sevgi genelde hubb kelimesi ile ifade edilmekte ve geçtiği bağlamdaki unsurları sevmenin insan fitratının bir parçası olduğuna işaret edilmektedir. Bakara sûresinde mabud edinilen putların, putperestler tarafından Allah

¹⁰⁹ Muhammed Hüseyin Fadlallah, *Min Vahyi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Melâk, 1998), 18: 127.

¹¹⁰ Yûnus 10/90.

¹¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, 9: 357.

¹¹² Ebü'l-Bekâ, Eyub b. Musa el-Kefevî, *el-Kulliyât: Mu'cem fi'l-mustalâhat ve'l-furûk el-luğaviyye*, thk. Adnân Derviş ve Muhammed el-Mısırî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 397.

¹¹³ İbn Aşûr, *et-Tahîr ve't-tenvîr*, 30: 437.

¹¹⁴ Ebü'l-Bekâ, *el-Kulliyât*, 398.

kadar sevildiği belirtilmektedir.¹¹⁵ Âl-i İmrân sûresinde erkeğin arzuladığı kadın, çocuklar, altın, gümüş, hayvanlar ve ekinin insana sevdireldiğinden bahsedilmektedir.¹¹⁶ Ancak İslâma göre insan fitratında bulunan sevginin düzeyi varlıklara karşı farklı olmalıdır. Allah, Hz. Peygamber ve İslâm sevgisinin, akraba, çocuk ve dünya metaından daha fazla olması gerekmektedir.¹¹⁷ Keza Kur'an'da geçen ihve (kardeşler),¹¹⁸ mevedde (sevgi),¹¹⁹ ulfet (yakın olmak)¹²⁰ ve ehillâ' (dostlar)¹²¹ gibi kavramlar da sevgiyi ifade etmektedir. Anne ve baba sevgisi, karı-koca sevgisi, dostların birbirlerini sevmesi, hubb kavramıyla ifade edilmektedir.¹²² Sonuç itibariyle sevginin insanın manevî fitratının bir parçası olduğunu söylemek mümkündür.

İnsanın hayra ve şerre meyiletmesi de insan fitratının bir gereğidir. Şems sûresinde, “İnsana hem kötülüğü hem de takvayı öğretti”¹²³ denilmektedir. Mâtürîdî'ye göre bu âyet, farklı şekillerde tevil edilebilir. Bir yoruma göre bu âyette insan benliğinin olumsuzluğu ve takvası beyan edilerek, insanın bilgiyle donatılmış bir halde yaratıldığı anlatılmaktadır. Bu anlayışa göre insan yaratılışında zorunlu olarak bilgi vardır. Buna göre Allah, insanın fitratına güzel olan şeylerin güzelliğini ve çirkin olanların da çirkinliğini anlayabilecek bir özellik koymuştur. Bundan dolayı insan, aklıyla eşyanın güzelliğini ve çirkinliğini anlayabilir. Ancak aklın, her şeyin güzelliğini ve çirkinliğini mutlak anlamda idrak etmesi mümkün değildir. Eşyanın güzelliği (hüsün) ve çirkinliği (kubuh) vahiy veya tefekkür ile anlaşılabilir. Başka bir yoruma göre söz konusu âyet, hayrın ve şerrin bireysel olduğu ve kimsenin başkasının kötülüğünden dolayı cezalandırılmayacağı veya takvasından istifade edemeyeceği beyan etmektedir.¹²⁴ Zemahşerî,

¹¹⁵ el-Bakara 2/165.

¹¹⁶ Âl-i İmrân 3/14.

¹¹⁷ el-Tevbe 9/24.

¹¹⁸ Âl-i İmrân 3/103.

¹¹⁹ el-Tevbe 9/71.

¹²⁰ el-Enfâl 7/63.

¹²¹ Zuhruf 43/67.

¹²² Afif Türkî Hüseyin, “el-Hubbu fillah fi dav'i'l-kitabi ve's-sünne” (Yüksek lisans tezi, Necâh Üniversitesi, 2011), 13.

¹²³ el-Şems 91/8.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17: 222.

bu âyetin manası, kişinin hayrı ve şerri akletmesi olduğunu söylemektedir.¹²⁵ Kurtubî ise âyette bahsedilenin takva ve fücürün insana ilham edilmesi, hayır ve şerrin insana öğretilmesi olduğunu söylemektedir.¹²⁶

Beled sûresinde geçen “*Biz insana doğru ve yanlış yolu gösterdik*”¹²⁷ âyetinde, insanın fitratı gereği hayra ve şerre yönelebileceği¹²⁸ belirtilmektedir. Kâsimî yaptığı nakillere dayanarak bu âyeti şöyle yorumlamaktadır: Biz insanın fitratına hayrı ve şerri koyduk, insanın aklını ve vicdanını bunun varlığına delil kıldık. Daha sonra insan bu yollardan birini seçmekte özgürdür.¹²⁹ Keza İnsan Sûresi’nde geçen “*Muhakkak biz insana doğru yolu gösterdik. İnsan ya inanarak şükreder veya nankörlük/kâfirlik eder*”¹³⁰ âyeti de insan fitratının hayra ve şerre yönelme özelliğinin bulunduğunu göstermektedir. Râzî, söz konusu âyette geçen “İnsana doğru yolu gösterdik” cümlesini, insanın hakikati bulması için delillerin icat edilmesi, aklın yaratılması ve kitapların gönderilmesi olarak değerlendirmektedir. Bütün bunlar insan fitratının hayra ve şerre temayül edecek bir yapıda olduğunu göstermektedir.

Estetik olarak güzel şeylere meyletmek ve çirkin olanlardan nefret etmek insan fitratının başka önemli bir özelliğidir. İnsan fitrî olarak sadece fiziki güzelliğe değil, akıl, ilim, iffet ve şecaat gibi manevî güzelliklere de meyleder. Arapçada hem fizikî hem de manevî güzellik için cemal kavramı kullanılmaktadır. Güzellik anlamında kullanılan zinet, daha çok takı gibi sonradan meydana getirilen güzelliği ifade etmektedir. Buna göre güzellik fitrî ve insan eliyle meydana getirilen güzellik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹³¹

Kur’an-ı Kerîm, hem insanın ruhuna hem de insanın fitratındaki estetik yönüne hitap etmektedir. Bunu hem Kur’an hitabının fonetik yapısında hem de cennet ve cehennem tasvirlerinde görmek mümkündür. Kur’an’da cennetteki güzellikler tasvir edilirken, altın tepsiler ve kadehlerle ikramda bulunmaktan ve göz

¹²⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4: 258.

¹²⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ü li ahkâmî’l-Kur’ân*, 20: 76-77.

¹²⁷ el-Beled 90/10.

¹²⁸ Fîrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *Besâ’iru zevi’t-temyîz fi letâ’ifi’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 5: 16.

¹²⁹ Kasimî, *Mehâsinu’t-tev’îl*, 6162.

¹³⁰ el-İnsân 76 / 3.

¹³¹ İzdihâr bint Mahmud b. Sabir el-Medenî, *Ahkâmu tecmîyî’l-nisâ fi’ş-şerî’ati’l-islâmiyye* (Riyâd: Dâru’l-Fadîle, 2002), 59.

estetiğine hitap eden güzelliklerden bahsedilmektedir.¹³² Aynı şekilde Kur'an'daki cehennem tasvirlerinde de zincirler, katrandan elbiseler, yüzlerini ateşin sardığı insanlar,¹³³ parmaklarını ısiran insanlar,¹³⁴ Cehennem ateşinin alev alev yanmasından¹³⁵ söz edilmektedir. Kur'an hitabındaki bu tasvirler, insan fitratının güzel şeylere meylectiğini ve nahoş olanlardan nefret ettiğini göstermektedir.

İnsanın önemli fitrî özelliklerinden biri de yaratıcılık ve bilginin güncellemesidir. Yaratma yoktan var etmek anlamında olduğu için insana yaratma fiili mecazi olarak nispet edilmektedir. Çünkü insan hakiki anlamda yaratmayı geçekleştirmese de Allah'ın yarattığı eşyadan bazı şeyleri icat edebilmektedir. Kur'an'da iki âyette¹³⁶ kıyaslamayı ifade eden ismi tafdil kalıbı kullanılmakta ve faraza başka yaratıcılar bile olsa Allah'ın en iyi yaratıcı olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu âyetler dilsel formlarıyla insanın icad etme gücünün olduğunu belirtmektedir. İnsanlık tarihinde ve günümüzde vaki olan bütün buluşlar insan fitratındaki yaratma istidadının bir sonucudur. Aksi takdirde insanlığın bugün bu seviyeye ulaşması mümkün olmayacaktı. Netice itibariyle insan fitratında yaratma özelliğinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

4. FITRATIN TEBDİLİ VE TAĞYİRİ

Nisâ sûresinde geçen ve mahlukatın değişimini ifade eden cümle, Rûm sûresinde geçen ve halkullahın değişmezliğini belirten terkiplerle ilişkilendirilirken, Rûm sûresinde geçen ve hakullahın değişmezliğini belirten cümle de Nisâ sûresinde geçen söz konusu cümle ile irtibatlandırılmakta ve bu çerçevede belli yorumlar yapılmaktadır. Böylelikle Kur'an, Kur'an'la tefsir edilmektedir. Ancak yapılan incelemeler neticesinde bu âyetler arasında kurulan ilişkilendirmenin pek tutarlı olmadığı görülmektedir. Çünkü Nisâ sûresinin ilgili âyetinde halkullah terkipleri birlikte değişimi ifade eden *يُخَيَّرُونَ* fiili kullanılırken, Rûm sûresinde yer alan fitrat âyetinde halkullah ile birlikte tebdil masdarı menfi bir şekilde kullanılmakta ve Allah'ın yarattıklarında herhangi bir değişimin olamayacağı belirtilmektedir. Ayrıca tebdil kavramının, Nisâ sûresinde geçen tağyir ile tefsir edilme-

¹³² ez-Zuhuf 43/71.

¹³³ İbrahim 14/50.

¹³⁴ el-Furkân 25/27.

¹³⁵ el-Hümeze 104/6.

¹³⁶ el-Muminun 23/14; es-Sâffât 37/125.

sinin doğru olmadığını düşünmekteyiz. Çünkü semantik açıdan yapılan incelemeler, tağyîr ile tebdîlin birbirinin eşe anlamlısı (müterâdif) olmadığını göstermektedir.

B-d-l harflerinden meydana gelen fiilin bablari, mana açısından farklılık arz etmektedir. Tef'îl babından olan tebdîl, genel anlamda kaldırılan bir şeyin yerine başka bir şeyin konulmasıdır. Bununla birlikte bazen kaldırılan şeyin yerine başka bir şey konulmayabilir.¹³⁷ Ancak tebdîlde bir şeyin aslının değil, onun niteliğinin değiştirilmesi esastır. İf'âl vezninde olan ibdâl babı, bir unsurun kaldırılıp onun yerine başka bir unsurun konulmasını ifade eder. Buna göre tebdîlde asıl olan bir şeyin niteliğinin, ibdalde ise bir şeyin asıl unsurunun değiştirilmesi söz konusudur. Tefâ'ul babından olan tebeddül ise “Gün gelecek, yeryüzü başka bir yeryüzüne, gökler de başka göklere dönüşecektir”¹³⁸ âyetinde olduğu gibi, yerdeki dağların yerinden sökülmesi, denizlerin birbirine karışması ve yerin düz olması gibi bir şeyin niteliğinin değişmesi anlamındadır. Ancak bazen “Allah onların kötülüklerini iyiliklerle değiştirecektir”¹³⁹ âyetinde olduğu gibi tebdîl, mecâci olarak ibdal anlamında da kullanılmaktadır. Çünkü bu âyette geçen iyilikler ile kötülükler iki farklı unsurdur. Hulasa tebdîl, bir şeyin asıl unsurunun aynı kalmasıyla birlikte şeklinin ve niteliğinin değiştirilmesidir. İbdâl ise bir şeyin asıl unsurunun yerine başka bir unsurun konulmasıdır.¹⁴⁰ Ancak İsfahânî, ibdâl, tebdîl, tebeddül ve istibdâlin genel anlamda bir şeyi değiştirmek anlamında olduğunu söylemekte ve bu babların mana nüansları üzerinde durmamaktadır.¹⁴¹

Nisâ sûresinde halkullah ile beraber zikredilen tağyir ise İsfahânî'nin belirttiğine göre iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi “Ben evimi değiştirdim” cümlesinde olduğu gibi evin şeklini değiştirip aslına dokunmamaktır. İkincisi ise, “Ben kölemi değiştirdim” misalinde olduğu gibi bir şeyin özünü değiştirmektir.¹⁴² Birinci örnekte evin şekli ve planının değişimi söz konusu iken, ikinci misalde bir şeyin aslının değişmesinden bahsedilmektedir. Bu da tağyirin hem nitelik hem de öze yönelik bir değişim olduğunu göstermektedir. Tağyir olarak tefsir edilen

¹³⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 101.

¹³⁸ İbrahim 14/48.

¹³⁹ el-Furkân 25/70.

¹⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, 1: 342-344.

¹⁴¹ İsfahânî, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, 110.

¹⁴² İsfahânî, *Mufredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, 619.

tebdîl ise vasfa yönelik bir değişimdir. Tağyirde ise her zaman bir şeyin kaldırılıp onun yerine başka bir şeyin konulması söz konusu olmayabilir. Fakat tebdîlde durum böyle değildir.

Tefsirlerde mevzubahis olan kadınların vücutlarındaki fazla tüyleri aldurmaları ve dişlerini inceltmeleri gibi estetik ile ilgili bazı tasarruflarda bulunmaları ve bir kısım hayvanların kısırlaştırılması gibi durumlar, Nisâ sûresinde halkullah terkihiyle birlikte zikredilen tağyir kavramıyla uyumludur. Çünkü tağyir hem niteliğe hem de öze yönelik bir değişimdir. Bundan dolayı fitrat âyetinde geçen tebdîl kavramının tağyir ile tefsir edilmesi nitelik açısından doğrudur. Ancak öze yönelik tağyirin manasıyla uyumlu değildir. Tebdîl ve tağyir kavramlarının bu mana nüansları dikkate alındığında, Nisâ ve Rum sûrelerinde geçen söz konusu âyetler arasında zahiren hissedilen tezat da çözülmüş olur. Buna göre fitrat âyetinde menfi olarak geçen tebdîlin anlamı, insan fitratında alt yapısı bulunan İslam dini ve Allah'ı tanıma gibi niteliklerin değiştirilmemesidir. Çünkü bunlar insan fitratının temel unsuru olan aklî potansiyelin birer vasfıdır. Dolayısıyla âyette bahsedilen tebdîlin gerçekleşmeyeceği şey, insanın manevi fitratının aslî unsuru olan aklın kabul ettiği Allah'ın varlığı ve İslam dinidir. Din ile insan fitratının birbiriyle uyumlu olması da, insan fitratındaki aklî potansiyelin dinin muhtevasını kabullenmesidir. Ancak bu aklî potansiyel insanı dini reddedebilecek bir şekilde de yönlendirebilir. Nisâ sûresinde geçen âyet ise daha çok kadınların yaptığı bir kısım estetikler, hayvanların kısırlaştırılması gibi insan fitratının fizikî yönüne hamledilebilir ve tağyir kavramıyla uyumlu olur. Böylelikle Rum ve Nisâ sûrelerinde geçen âyetler arasında görünen zahiri tezat da ortadan kalkmış olur. Netice itibarıyla denelebilir ki insan fitratının temel unsurlarında herhangi bir değişim olmazken, akıl gibi temel unsurların iktiza ettiği tevhit inancı yerine başka inançlar ikame edilebilir ve bundan dolayı tebdîl kavramının manasıyla da uyumludur.

SONUÇ

Tefsirlerde fitrat kavramı genel anlamda İslâm dini, insanın ilk yaratılış hali, dini kabul etme yeteneği, insan kaderinin değişmemesi, insanların iyi (saîd) veya kötü (şakî) olarak yaratılması ve ruhlar âleminde insanların Allah'ın rububiyetini kabul etmeleri olarak yorumlanmıştır. İnsanın ilk yaratılışı ve insan yapısının dini kabul etme potansiyelinin fitratın muhtevasının bir kısmını oluşturdu-

1700 | Bor, Adil. The Nature of Disposition (Fitrah) ...

ğu söylenebilir. Ancak fitratın doğrudan İslâm dini olarak tefsir edilmesi iddialı bir tevidir. Çünkü din, bizzat insanın fitratında yer almamaktadır. İslâm dininin muhtevası ile insan fitratı birbiriyle uyumludur ve bundan dolayı Kur'an'da insan fitratı mecazi olarak din olarak ifade edilmektedir.

Fitrat âyeti ile Nisâ sûresinde geçen halkullahın tağyirinden bahseden âyetin birbirinin tefsiri olarak düşünülmesi pek turtarlı gözükmemektedir. Zira birbirleriyle ilişkilendirilen bu âyetler bulunduğu bağlam ve muhteva açısından farklıdır. Fitrat âyetinde halkullahın değişmeyeceğinden bahsedilirken, Nisâ sûresinde halkullahın değişiminden söz edilmektedir. Keza söz konusu âyetlerde geçen tebdîl ile tağyir kavramlarının müteradif olarak düşünülmesi de bu kavramların manasıyla uyumlu değildir. Çünkü tağyir hem öze hem de niteliğe yönelik yapılan bir değişimi ifade ederken, tebdîl ise genel anlamda nitelikle ilgili bir değişimdir.

İslâm dininin içerdiği tevhit, ahlakî ve insanî değerlerin tümünün alt yapısı insan fitratında bulunmaktadır. İnsan fitratının bu özelliğinde bir değişim olmaz. Fitrat âyetinde zikredilen din ve fitrat kavramları da bunu desteklemektedir. Ancak insan, nefsanî arzularına uyup fitrî inanmaya ters davranışlarda bulunabilir.

İslâm dininin ihtiva ettiği değerler, insan fitratının temel bileşenlerinin olduğunu göstermektedir. Kur'an hitabında tevhit, akli potansiyel, sevgi, icâd etmek, güzel şeylere temayül etmek ve çirkin şeylerden nefret etmek, hayrı ve şerri tercih etmek gibi durumlar ön plana çıkmaktadır. Buradan hareketle insanın fitratının en önemli unsurlarının, tevhidi kabul etme yeteneği, akıl, sevgi, beşerî ve ilâhî aşk, üretkenlik, hayrı benimsemek, şerden kaçınmak, güzel ve estetik yönü olan şeyleri önemsemek ve çirkin olanlardan kaçınmak olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî el-Hâzın. *Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzîl*. thk. Muhammed Hasan Halebî, Hasan Hilmi Kutubî. Dâru'l-Fikr, ts.

Akçay, Mustafa. "İnsanlığın Ortak Dinî Temeli: Fitrat". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008): 125-158.

- Ahfeş, Ebü'l-Hasan Saîd b. Mesade el-Belhî. *Ma'ânî'l-Kur'ân*. thk. Abdolemîr Muhammed Emîn el-Verd. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Affî et-Türkî Hüseyin. “*el-Hubbu fillâh fi Devi'l-Kitâbi ve's-Sünne*”. Y. Lisans tezi, Necah Üniversitesi, 2011.
- Abdülkâhir el-Cürcânî. *Delâilu'l-İ'câz*. thk. Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2001.
- Ahmed Abudusselâm Ebû Mezirk. *İrşâdu'l-Hayrân ila Tevcîhâti'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmiyye. 2011.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Mahmûd. *Râhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ân-i'l-Azîm'i ve's-Seb'i'l-Mesânî*. thk. Adnân Derviş ve Muhammed el-Mısri. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Ahmet İzzet Râcih, *Usûlu İlmi'n-Nefs*. Kahire: Dâru'l-Katibi'l-Arabî, 1967.
- Beğâvî, Muhyîssünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud. *Me'âlimu't-Tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Hamire ve Süleyman Müslim el-Harş. Riyâd: Dâru Tîybe, 1993.
- Beydâvî, Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2013
- Düzgün, Ali Şaban, “İnsanın Doğası (Fıtratı) ve Özgürlüğü Üzerine”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14, sy. 2 (2016): 322-342.
- Ebû Ubeyde, Mamer b. Musennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Fuad Sezgin. Kahire: Dâru Hâncî, ts.
- Ebû'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Kefevî. *el-Kulliyât: Mu'cem fi'l-Mustalâhat ve'l-Furûk el-Luğaviyye*. thk. Muhammed Kerîm Râcih. Beyrut: Dâru İkra, 1985.
- Ebüsuûd *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm ile Mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm*. thk. Abdulkâdir Ahmet 'Atâ. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, ts.
- Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc Kuşeyrî en-Nisâburî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Ebü Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî. *el-Furûku'l-Luğaviyye*. thk. Muhammed Basıl Uyûnu's-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, 2010.
- Ebü Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endülüsî. *el-Bahru'l-Muhît*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcût ve Ali Muhammed Ya'ud. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

1702 | Bor, Adil. The Nature of Disposition (Fitrah) ...

- Bilgiz, Musa. "Kişiliğin Oluşumunda Fıtrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsrâ 17/84 Âyeti Ekseninde)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (2006): 129-148.
- Ferrâ, Ebû Zekerîya Yahya b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakub. *Besâ'iru Zevi't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Fehd b. Abdurrahman b. Süleyman er-Rûmî. *Buhûsun fî Usûli't-Tefsîr ve Menâhicih*. Riyâd: Mektebetü't-Tevbe, 1419.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed Tûnusi. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tûnus: Dâru Suhnûn, 1997.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed Tûnusi. *Mekâsidu's-Şer'ati'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed et-Tahir el-Miyârî. Beyrut: Dâru'l-Benân. 2011.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endülüsi. *el-Muhareru'l-Vecz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Se'âdât Mecdüddîn Mübârek b. Muhammed. *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis ve'l-Eser*. thk. Mahmud Muhammed et-Tabahî, Tahir Ahmed Râzî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî el-Arabî, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Zadü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1987.
- İbn Kesîr, 'Îmâduddîn Ebu'l-Fedâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi Muhammed Selâme. Riyâd: Dâru Tîbe, 1999.
- İsfahânî, el-Allâme er-Râğîb. *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımişk: Dâru'l-Kalem, 2002.
- İzdihâr bint Mahmud b. Sabir el-Medenî. *Ahkamu Tecmîyli'n-Nisâ fî's-Şer'ati'l-İslâmiyye*. Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2002.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhâlim. *Mecmû'u Fetâvâ İbn Teymiyye*. Riyâd: y.y., 1398.
- Kâdı Abdulcebbâr *Muteşabihâtu'l-Kur'ân*. thk. Adnân Muhammed Zerzûr. Kahire: Dâru't-Turâs, 1969.
- Kâsimî, Muhammed Cemalüddîn. *Mehâsinü't-Tevîl*. thk. Muhammed Fuâd Abduldâkî. Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1957.

- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensâriyyî. *el-Câmi'u li Ahkami'l-Kur'ân*. thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, ts.
- Kurt, Yaşar. "Kur'an'da Fitrat kavramı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5, sy. 2 (2005): 72-104.
- Küşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdülkerîm b. Havâzin b. Abdülmelik. *Letâifu'l-İşârât*. thk. Abdullatîf Hasan Abrurrahmân. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Mâtûrîdî, Ebû Mansûr Muhammed bin Muhammed. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ali Haydar Ulusoy ve Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008.
- Mâverîdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nuketü ve'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mekarîm Şîrâzî *Tefsîre Numûne*. Tahrân: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1342.
- Muhammed b. Yûsuf Attafeyyîş *Teysîru't-Tefsîr*. thk. İbrahim b. Muhammed Tılay. Ummân: Şirketu Metâbi' el-Bâtine, 2006.
- Muhammed Reşîd Rızâ. *Tefsîru'l-Menâr*. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Murtaza Muttahirî. *Fitrat Üzerine*. trc. Ömer Çiçek. İstanbul: Bengisu Yayınları. 1992.
- Muhammed Hüseyin Fadlullah. *Min Vahyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Melâk, 1998.
- Muhammed Bessâm Ruşdî ez-Zeyn. *el-Mü'cem el-Mufehres li Ma'ânî'l-Kur'ân*. Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1995.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-Tenzil ve Hakâikü't-te'vîl*. thk. Muhyeddîn Dîyb Mısto ve Yûsuf Adil Bedevî, Beyrut: Dâru İbn Kesîr. ts.
- Okumuşlar, Muhiddin. *Fitratın Dine*. Konya: Yediveren, 2002.
- Özen, Saliha. "Fitrat (Dini Kabiliyet) Kavramının Psikolojik Açılımı". Y. Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. *el-Keşfu ve'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Seyyit Kusrevî Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Sâ'dî, Abdurrahman b. Nâsır. *Teysîri'l-Kerîm'i'r-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*. thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988.
- Sem'ânî, Mensûr b. Muhammed b. Abulcebbâr. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Ebû Bilâl Güneyim b. Abbas Güneyim. Medâru'l-Vaten, 2011.

1704 | Bor, Adil. The Nature of Disposition (Fiṭrah) ...

- Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yusuf Abduddâim. *'Umdetu'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*. thk. Muhammed Basıl Uyûnu's-Suûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, 1996.
- Seyyid Şerîf el-Cürcânî. *et-Tarifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethü'l-Kadîr: el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrahmân Amire. Dâru'l-Vefâ, 1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhamed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tabresî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan. *Mecme'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-'Alâ, 1995.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer Saduddîn, *Şerhu Muhtasari't-Tasrîf el-İzzî fi Fenni't-Tasrîf*. thk. Sâlim Mükrem. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetu li't-Turâs, 1997.
- Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan. *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Habîb Kasir el-'Amilî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1963.
- Yâsîn Muhammed, "Fıtrat ve İslâm Psikolojisi". trc. F. Mehveş Kayani, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sy. 2 (1995): 43-61.
- Zemahşerî, Mahmût b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvîl fi Vucûhi't-Tev'il*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, ts.